

О. В. Боронь, канд. філол. наук., старш. наук. співроб.
Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАНУ, м. Київ

ПОЕТИКА ПОВІСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА "КАПИТАНША" (ТЕМАТИКА, СИСТЕМА ОБРАЗІВ, СТИЛЬ)

Проаналізовано художні особливості повісті Тараса Шевченка "Капитанша". Зокрема, розглянуто проблемно-тематичний зміст твору, систему персонажів тощо.

Ключові слова: *поетика, тематика, система персонажів, стиль.*

Повість Шевченка "Капитанша" від часу першої публікації у квітневому і травневому числах "Киевской старины" 1887 р. досліджували переважно лише в комплексі з усіма прозовими творами митця або розглядали принагідно. Винятками тут є хіба що розвідка М. Антоновської, присвячена головно всебічному аналізу центрального персонажа повісті Якіма Тумана [1], та відповідна стаття у "Шевченківській енциклопедії" [4]. Шевченкову повість доцільно розглянути автономно – як самодостатній художній твір із відповідною поетикою.

Досі літературознавці зосереджувалися на пошуку можливості розв'язати проблему достовірності викладених у творі відомостей, тобто використання повісті як джерела біографії поета. Одним із перших питання реальної основи "Капитанши" сформулював А. Лященко, коли вивчав біографію В. Забіли і його взаємини із Шевченком [5]. Нині ні в кого не викликає сумнівів, що прототипом Віктора Олександровича був саме Забіла. Крім того, на думку дослідника, деталі вставного оповідання про Тумана, яке автор повісті приписує батькові Віктора Олександровича, свідчать про реальність "рассказа самовидца" [5, с. 11]. Порівняння змісту повісті, зокрема описів місцевостей, архітектурних пам'яток, подробиць пересувань полку та його квартирування тощо, і відомостей з історичних праць дало змогу Лященку з'ясувати, що "батько Віктора Олександровича" служив у 30-му егерському полку. Науковець навіть припустив: Шевченко (очевидно, у січ-

ні–лютому 1847 р., коли гостював на хуторі Кукурівщині біля Борзни) справді вислухав від В. Забіли докладний переказ про Тумана чи ознайомився з оповіданням у рукописі, а на засланні, пишучи повість, пригадував почуте чи прочитане [5, с. 14].

Гіпотеза Лященка видається дуже вірогідною, хоча ствердити її остаточно навряд чи вдасться коли-небудь, хіба що буде знайдено відповідний рукопис або інший документ, який би вказував на користь версії дослідника. Фабульна схема твору, як і більшості інших Шевченкових повістей, не вирізняється ускладненістю: в її основі – традиційний для поета мотив покритки, до якого він вдавався не раз. Крім поезії, у прозі згаданий мотив уже виникав у повісті "Наймичка", пізніше письменник вкотре звернувся до нього в "Близнецах". У "Капитанше" за кадром залишається історія того, як ад'ютант звабив француженку, натомість автор докладно описує підступні маневри капітана щодо зведення Варочки, які відбуваються не у добре відомому Шевченкові сільському середовищі, а поміж військових, зображених назагал цілком позитивно за винятком згаданого ловеласа. Деякі подробиці життя російських військових після їхнього повернення із закордонного походу прозаїк міг запозичити також із розповідей знайомих на засланні чи деінде або з друківаних джерел.

Сюжет "Капитанши" не має відомих аналогій у російській літературі. Реальна історія, якщо вона існувала, явно не надавала-ся до опрацювання у красному письменстві за тодішніх літературних смаків і неписаних правил. З тих самих причин небагато шансів на публікацію мав і відповідний рукопис, якщо він, звісно, існував. Не випадковими є слова Віктора Олександровича: "<...> лучше всего я подарю тебе рукопись, написанную со слов покойного батюшки; там ты не найдешь ни одного слова фантазии, нагая истина. Я думал было напечатать ее, да после раздумал. Пожалуй, еще какой-нибудь Барон Брамбеус остриться на мне вздумает или просто назовет ее пустою выдумкой, а это для меня пуше ножа острого. А ты ее, пожалуй, напечатай, только под своим именем, чтобы я был в стороне" [7, с. 306]. Псевдонім нестриманого на слово редактора і провідного автора "Библиотеки для чтения" у 1834–1856 рр. О. Сенковського, якому знущаль-

но-безпардонний стиль і сарказм заміняли дотепність, виступає тут загальною назвою недовірливих критиків середини XIX ст., коли романтично-сентиментальні розповіді вийшли з моди.

Прозаїка, мабуть, привабила ідея піднести глибоко порядний учинок простого українця, показати його неусвідомлену моральну перевагу над офіцерським оточенням. Це унікальне для Шевченка щасливе завершення історії покинутої жінки з дитиною. Схоже шляхетне рішення молодого митця у повісті "Художник" мало трагічні наслідки, а врятована від ганьби дівчина, як з'ясувалося, не заслуговувала на таку жертву. Письменник сміливо заперечує станові упередження, утверджуючи цінність людини незалежно від її походження. Самовикривавчим у цьому плані є позафабульний відступ автора вставної повісті, який доречно навести майже повністю: "Много раз подмывало меня зайти проведать Володю да поговорить с ним о его родном Париже: может быть, ему и легче бы стало; так что ж вы будете делать с глупою фанабериєю? Как, дискать, я, будучи офицер, пойду с визитом к какому-нибудь, положим себе, хоть и французу, а все-таки лакею? О воспитание! С отъявленным чиновным мы приветливо раскланяемся на улице, принимаем у себя в доме с самою обязательною улыбкою, предлагаем стул и первое место за семейным столом и не боимся, что эта ядовитая тварь своим дыханием заразит детей наших. А [по]встречайся с нами на улице простой человек, нечиновный, который своим бескорыстием и прямою, быть может, нам же оказывал услуги, да мы на него и не взглянем, а если и взглянем, то так благосклонно, что лучше б и не взглядывали. И это у нас называется приличие! Мерзость, ничего больше! Мы хуже браминов. Тот по крайней мере издыхать будет, а у парии воды не попросит, чтобы не быть ему ничем обязану. А мы?.. Впрочем, на эту тему целые томы написано, так не лучше ли оставить, потому что я ничего нового сказать не умею. Да и замечено не раз, что великие теоретики не всегда бывают такие же и практики; я это говорю в отношении филантропов и моралистов" [7, с. 310–311]. Письменник не цурається певної публіцистичності, якщо проблема по-справжньому його хвилює, водночас він усвідомлює,

що на болючу тему взаємин нижчих і вищих соціальних верств багато написано, проте вважає за потрібне висловити свою думку про російську "кастову" систему. Таким чином Шевченко відтіняє внутрішню красу Якіма Тумана, позбавленого книжної вченості й аристократичного виховання, та готує читача до подальшого викладу подій.

Знайдений чи переданий видавцеві рукопис – нескладний умовний прийом, надзвичайно поширений у західноєвропейських і російській літературах XVIII – першої половини XIX ст. і меншою мірою пізніше. Романтики настільки охоче використовували цей композиційний засіб, що у середині XIX ст. його сприймали як зужите кліше. Чи не тому Шевченко надає виразних реалістичних рис епізоду передачі рукопису – настільки переконливих, що дослідники тепер дискутують, як уже йшлося, про ймовірність існування такого автографа. Кількома місяцями раніше прозаїк у повісті "Музыкант" наводив автентичні, так би мовити, листи, вклені до рукопису письменника-аматора Івана Максимовича.

Вставну повість вдало стилізовано під мовлення військового зі специфічними висловами, зворотами, ідіомами, вправно передано спосіб його мислення, інтелектуальні обрії. Проте в цілому ця частина повісті зберігає, ясна річ, особливості Шевченкової манери викладу. З оповіді офіцера вимальовується його образ чесного військового, що рано втратив дружину, однак не наважився оженитися вдруге з огляду на інтереси чотирирічного сина. Батько Віктора Олександровича проникливо застерігав Тумана (втім, безуспішно), щоб той беріг 17-річну Варю від капітана.

Цілісності твору надає центральна постать головного героя – Якіма Тумана, характеристиці якого Шевченко відводить багато місця. Письменник поступово розгортає у повісті опис скромної натури полкового барабанщика, починаючи з його пересічної зовнішності (докладно про функції портрету в повісті див.: [3]) та закінчуючи внутрішніми якостями. Перше враження, яким розповідач ділиться з читачем, викликано трохи дивним одягом господаря корчми: "Человек этот одет довольно странно: в серой солдатской шинели, подпоясанный, вместо пояса, свитым из соломы жгутом, в черной бараньей шапке и с граблями

в руках" [7, с. 294]. Пізніше наратор відзначає показову зміну в його вбранні: "Он был одет уже не по-вчерашнему, в солдатскую шинель, а в синем тонкого сукна жупане, препоясан красным широким поясом и в черной смушковой высокой шапке. В этом наряде он был похож на старинного малороссийского горожанина или на зажиточного козака" [7, с. 301]. Тобто Туман виявився доволі заможним орендарем, що знав собі ціну, відповідно до чого і вдягався, коли вирушав до поміщика.

Після розмови з флегматичним господарем розповідач не приховує замилювання ним: "Мне понравился мой оригинальный земляк как содержатель заезжего дома на большой дороге" [7, с. 294], – і згодом звертає увагу на його "честный выразительный профиль" у той час, як колишній барабанщик "сидел себе на скамье, согнувшись, и болтал ногами, как это делают маленькие дети" [7, с. 296]. Автор прозоро натякає на майже дитячу безпосередність Якіма і не приховує, що той не відзначається широкими інтелектуальними зацікавленнями. Шевченко передає слово Віктору Олександровичу, який прямо стверджує: "<...> Яким Туман, презамечательный человек и вдобавок оригинал совершенно в малороссийском характере" [7, с. 305], "<...> под этой грубою корою скрывается самая возвышенная, самая благородная душа!" [7, с. 305–306]. Ці сентенції далі розкриваються у розповіді, записаній зі слів батька Віктора Олександровича. Спокушена французенка відразу відчула глибоку душевну красу Якіма: "<...> ангелом-хранителем была подсказана эта симпатия к человеку простому, грубому, чуждому, казалось, всякого возвышенного чувства <...>" [7, с. 309], тоді як офіцери відзначали лише його повну нездатність навчитися фронту: "Едва ли самая упрямая цыганская кляча перенесла столько побоев, сколько этот бедный рекрут, а дело вперед не подвигалось ни на шаг. Наука парню не далась" [7, с. 312]. Ці слова Вікторового батька наштовхують на думку, що багато чого в характері упертого Якіма Шевченко писав із себе. Письменник, вочевидь, прагнув утілити в його образі специфічно українські національні риси – і не тільки симпатичні.

Водночас впадає в око і певна одноманітність, іноді до словесних збігів, оцінок щодо Тумана. Оповідач говорить: "В продолжение зимы я коротко узнал этого простого, благородного и в высшей степени бескорыстного человека" [7, с. 317], зауважує подумки про рішення барабанщика одружитися з Варварою: "Благороднейший ты человек" [7, с. 332] і т. д. Розповідач наголошує, що під скромною зовнішністю Якіма приховано велике серце: "<...> в воображении моем грубый ветеран-корчмарь переобразился в такого человека-христианина, как дай Бог, чтобы [все?] были хоть немножко похожи на него" [7, с. 334]. І далі так узагальнює свої спостереження: "Я смотрел на него не как на простого корчмаря-ветерана, а как на рыцаря великих нравственных подвигов, как на человека-христианина в самом обширном смысле этого слова" [7, с. 338]. Повнокровна постать Тумана – найкраща у галереї нечисленних позитивних чоловічих персонажів Шевченкової прози, однак його художній достовірності вадить надміру прямолінійне протиставлення позірно освіченим представникам офіцерства, на чому ґрунтується внутрішній розвиток сюжету.

Зовнішність Варвари від дитинства і до дівочтва Шевченко змальовує переважно за посередництва уявних чи справжніх творів візуального мистецтва (докладніше див. про це, зокрема: [2, с. 289–343 та ін.]). Оповідач пригадує, що не раз бачив Якіма з маленькою дівчинкою: "Мне часто случалось его видеть, сидящего под хатою на завалине и ласкающего на коленях свою Варочку. Мне всегда эта сцена напоминала прекрасную гравюру, изображающую усатого рыцаря в кольчуге с прекрасным младенцем на руках. Дитя треплет его за усы, а он ему ласково улыбается. Точь-в-точь Туман с своею Варочкой" [7, с. 314]. Сцена, коли Варочка випросила в Тумана барабанні палиці, нагадує офіцерові іншу вигадану гравюру: "Это мне напомнило другой эстамп, такой самой величины, да чуть ли и не одного мастера, – на котором изображен рыцарь, также в кольчуге, обучающий мальчика бить на барабане. Только переменит костюм, и будет та самая картина" [7, с. 315]. Шевченко в такий спосіб увиразнює мальовничу пластику ідилічних сцен, відтворених

очима художника. Далі він буцімто відмовляється від апеляції до образотворчого мистецтва: щодо епізоду, в якому Туман у лікарняному халаті й ковпаку вчиться за букварем грамоті у Варочки, що сидить у нього на колінах, батько Віктора Олександровича відзначає: "Вот уж такой гравюры я не видал, да, я думаю, такой картины и на свете нет. Самому великому художнику не представлялось такое прекрасное и оригинальное видение" [7, с. 319]. Дівочу красу Варі письменник передає через інтермедіальне відсилання до уславленого полотна О. Кіпренського "Сивіла Тибуртинська" (1830), неточно його називаючи, та до зображення уявної красуні, написаної у рембрандтівській манері: "Здесь прилично было бы нарисовать красавицу Варочку наподобие Сивиллы Куманской Кипренского или просто юную красавицу, при свече читающую книгу, во вкусе фламандского мастера Рембрандта" [7, с. 326]. Далі оповідач жалкує з приводу своєї нереалізованої кар'єри художника і скрушно зауважує: "<...> как хорошо было [бы], если бы я был живописцем: я бы на полотне передал прелести Варочки отдаленному потомству, подобно как Рафаэль обессмертил свою Форнарину или как Гвидо Рени целомудренную Беатриче Ченчию" [7, с. 326], тобто Шевченко тут не має на увазі конкретні картини, які й не міг бачити, а порівнює зовнішність Варі з уродою уславленої коханої та натурниці Рафаеля і красою страченої Беатриче Ченчі, демонструючи добру обізнаність з історією мистецтва. Вважається, що Форнаріну зображено на рафаелевих полотнах "Жінка під покривалом" ("Донна Велата", 1514–1515) і "Форнаріна" (1518–1519).

Цікава автобіографічна деталь, варта докладнішого з'ясування, виринає в описі зовнішності Варвари. Зустрівши дівчину в храмі, де їй у потилицю пильно вдивлявся капітан, оповідач подумав: "Странная и непонятная вещь; отчего, например, дома я каждый день любовался красотой Варочки, и ни разу не бросались мне в глаза такие милые и, можно сказать, пластические подробности, как в церкви; например, на белом изящно округленном затылке прозрачно вьющиеся кудри. Я вам скажу, это

такая сатанинская прелесть, против которой не в силах человек устоять. Я перекрестился и двинулся несколько шагов вперед" [7, с. 325]. Спокуслива особливність жіночої зовнішності знову виявляється у центрі письменницької уваги у повісті "Художник". Втім, відповідний фрагмент твору постав на основі реальних подій, а в образі "знакомки-красавиці" вгадуються риси Агати Ускової: "<...> однажды поутру я заметил у нее над самым затылком в мелкие косочки заплетенные волосы. Мне это открытие не понравилось. Я прежде думал, что у нее естественно завиваются волосы на затылке, а это вот что. И это-то самое открытие остановило меня к признанию в любви. Я снова стал простым добрым приятелем" [8, с. 200]. Згадана деталь, хоч і двічі трапляється у порівняно невеликій за обсягом прозовій спадщині Шевченка, має в обох випадках різне семантичне значення: цнотливої краси у першому і штучної привабливості, яка деромантизує внутрішній світ жінки, – у другому.

Завершує цілісну характеристику образу Варі її коротка розповідь про викрадення, яке влаштував підступний капітан, та подальші страждання. З прямої мови, вмонтованої, своєю чергою, у вставну повість, уповні проступає безмежна наївність та моральна чистота дівчини і водночас подиву гідна її психоемоційна стійкість. Зовнішність Варвари, заміжньої жінки, подано у сприйнятті розповідача, що вперше стикається з нею у корчмі: "Это была по-городскому опрятно одетая, уже немолодая женщина, высокого роста, с живыми черными и глубоко впалыми глазами и вообще приятным и выразительным лицом" [7, с. 297]. Далі він відзначає: "Мне чрезвычайно нравилось в этой простой женщине голос ее, ее простая, грациозная манера и самая безукоризненная чистота, начиная с головного платка до башмака" [7, с. 300]. Саме такий ідеал скромної жіночої краси утверджує письменник у повісті.

Помітне місце у творі посідає й образ Віктора Олександровича – маломастного поміщика, що по-батьківськи ставиться до власних кріпаків. Невибагливий у побуті, він висловлює своєрідні погляди на сімейне життя, вважаючи грамоту і взагалі осві-

ченість цілком зайвими для дружини [7, с. 339], хоча сам багато читав, зокрема уважно стежив за сучасною літературою [7, с. 340]. Втім, він демонструє справжню незалежність від станових упереджень, коли, хоч і не без вагань, вирішує одружитися з Оленою, донькою Варвари і Якима Туманів, що й не дивно, адже вона була, за оцінкою розповідача, "самая очаровательная брюнетка, шестнадцати или пятнадцати лет. Стройная, гибкая, как молодая тополь. Волосы ее, густые, блестящие, были повязаны черной лентой и украшены свежим зеленым барвинком" [7, с. 295].

Розповідач, що втілює авторську свідомість, діє у повісті на правах повноцінного персонажа. Його участь у викладі, як і в повістях "Музыкант", "Близнецы", "Прогулка с удовольствием и не без морали", виявляється доволі помітною: він знайомить читача з місцем дії, ділиться враженнями, міркуваннями, спостереженнями, підтримує розмову з іншими персонажами, бере діяльну участь у розвитку сюжету загалом. Завжди доброзичливо ставиться до співрозмовників, відзначаючи їхні позитивні якості, але не оминає деяких комічних рисочок у їхній зовнішності чи поведінці (про різноманітні форми комічного у Шевченкових повістях див.: [6]), при цьому виявляє і схильність до самоіронії, коли, наприклад, кепкує над своєю упертістю.

Шевченко застосовує у повісті широку палітру стильових засобів, активно висловлюючи своє ставлення до зображуваних подій і персонажів. У "Капитанше" він істотно обмежує ліризм, притаманний його оповідній манері, хоча не уникає емоційності цілком. Загалом повість засвідчила помітне зростання майстерності Шевченка-прозаїка, йому вдалося, хоч іноді й багатослівно, зосередити увагу на постаті головного героя, підпорядкувавши їй всі складові твору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антоновська М. Антропоцентричні засади Т. Шевченка-повістяр ("Капитанша") / М. Антоновська // Шевченкознавчі студії: Зб. наук. праць. – К. : Київський університет, 2011. – Вип. 13. – С. 9–14.

2. Генералюк Л. Універсализм Шевченка: взаємодія літератури і мистецтва / Л. Генералюк. – К. : Наукова думка, 2008. – 544 с.

3. Демчук Н. Портрет у прозі Т. Шевченка (мікропоетика опису в системі екстервентного психологічного аналізу) / Н. Демчук. – Л. : Видавничий центр ЛДУ імені Івана Франка; Літопис, 1999. – 44 с.

4. Кирилюк З. "Капітанша" / З. Кирилюк // Шевченківська енциклопедія : в 6 т. – Т. 3: І–Л / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка ; редкол. : М. Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. – К., 2013. – С. 260–264.

5. Лященко А. Т. Г. Шевченко і В. М. Забіла / А. Лященко // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. – К., 1929. – [Т.] II. – С. 1–18.

6. Смілянська В.Л. Шевченкові повісті: український гумор у російському тексті // Смілянська В.Л. Шевченкознавчі розмисли : зб. наук. праць / В.Л. Смілянська. – К. : Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка, 2005. – С. 254–263.

7. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 3. – 591 с.

8. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 4. – 599 с.

Стаття надійшла до редколегії 21.04.16

А. В. Боронь, канд. філол. наук, ст. наук. сотр.
Институт літератури ім. Т.Г. Шевченко НАНУ, г. Киев

ПОЕТИКА ПОВЕСТИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО "КАПІТАНША" (ТЕМАТИКА, СИСТЕМА ОБРАЗОВ, СТИЛЬ)

Проанализированы художественные особенности повести Тараса Шевченко "Капитанша". В частности, рассмотрены проблемно-тематическое содержание произведения, система персонажей и др.

Ключевые слова: *поэтика, тематика, система персонажей, стиль.*

O. V. Boron, PhD, Senior Researcher
Shevchenko Institute of Literature, The National Academy of Sciences of Ukraine

THE POETICS OF TARAS SHEVCHENKO'S STORY THE CAPTAIN'S WOMAN (THEMES, SYSTEM OF CHARACTERS, STYLE)

The paper analyzes the poetics of Taras Shevchenko's story "The Captain's Woman". In particular, it examines the problematic and thematic contents of the work, the system of characters etc.

Keywords: *poetics, themes, system of characters, style.*